غلام مصطفيٰ کھڙو

شاھ جو محقق -مرزا قليچ بيگ

مرزا قليچ بيگ سنڌي ادبي جي واڌاري لاءِ اهم ڪردار ادا ڪيو. جنهن جي ڪري ئي اڄ سنڌي ادب دنيا جي ادبن ۾ پنهنجي اهميت برقرار رکي سگهيو آهي. مرزا صاحب ئي سنڌي ادب ۾ ڊراما، ناول، تحقيق، ترجما، باغباني ۽ مختلف علوم ۽ فنون ۾ ڪيترين ئي صنفون پهريون دفعو متعارف ڪرايون. مرزا صاحب ٻين ٻولين جا لازوال ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري وڏو اهم ڪم ڪيو. لطيفيات ۾ بہ مرزا صاحب پهريون اديب آهي جنهن گهڻي محنت سان ڪيترائي بنيادي ڪتاب لکيا. جن جو اڀياس ئي اڄ جو موضوع آهي:

1- احوال شاھ عبداللطيف ڀٽائي- 1887ع:

مرزا صاحب جو هيءُ ڪتاب هيل تائين پنج دفعا ڇپجي چڪو آهي. پهريون دفعو 1887ع ۾ ۽ آخري دفعو 1987ع ۾ ڇپيو. ڪتاب ۾ ڪل ڏهہ باب آهن جي هن ريت آهن:

باب پهريون: شاھ لطيف ۽ سندس وڏا، شادي، فقيرن سان گهمڻ ۽ سندس تعليم.

باب ٻيو: شاھ جي فقيرن سان هلت ۽ ڪن عالمن سان اٿڻ ويهڻ، مغل بيگ ۽ شاھ. شادي، سندس پيري مريدي ۽ ڪجهہ روايتون ۽ ڪارگذاريون.

باب ٽيون: شاھ جو زور وٺڻ، سيدن سان نور محمد ڪلهوڙي جو حسد پيدا ٿيڻ، شاھ ڪريم جو قبو جوڙائڻ، ڀٽ وسائڻ، سندس والد جي وفات متعلق روايتون.

باب چوٿون: شاهہ صاحب جو گلان ڪجريءَ کي دعا ڪرڻ ۽ ڪيس غلام شاهہ چمڻ، سندس پچاڙيءَ جا ڏينهن، غلام شاهہ جو شاهہ لاءِ قبو جوڙائڻ ۽ ٽالپرن جي انهيءَ تي مرمت ڪرائڻ، جمال شاهہ جو گاديءَ تي ويهڻ، خليفي تمر جو چمڻ ۽ نندِپڻ.

باب پنجون: شاهہ لطيف جي شڪل، تشبيهہ، هلت چلت، موجود سندس هٿن جون شيون، سندس علميت، تحمل، عادتون، پٽون، رحمدلي ۽ شاهہ ڪريم جو تحمل.

باب ڇهون: شاهہ جا نيڪ رستا، سندس شاديءَ بابت راءِ، سندس ديني ۽ مذهبي خيال، راڳ جو شوق، مريدن جو اعتقاد، راڳ جو عجيب اثر، متفرقہ ڳالهيون، ڪرامتون ۽ هوشياري.

باب ستون: شاهہ جو رسالو، ان جا ڇاپا، ڪلام جي خاصيت، شعر جو قسم ۽ نمونو، سرن جي جوڙجڪ ۽ رسالي جا ڀاڱا، شعر جي ماهيت، شاهہ ۽ حافظ شيرازيءَ جي ڀيٽ، بيتن جون معنائون.

باب اٺون: علم تصوف جا خاص نڪتہ، قرآن ۽ حديث مان شاهديون.

باب نائون: مختلف سرن جو مختصر مضمون ۽ تصوف سان لاڳاپو.

باب ڏهون: سرن جي مفهوم ۽ انتخاب سان گڏ سر رامڪليءَ ۾ جوڳين ۽ بيراڳين جي مزي جهڙي صحبت ۽ عجيب رستا، عجيب هلت چلت، روز بروز نيون رسمون ۽ نوان رستا، ڪاهوڙين جا عجيب رستا، جوڳي ٽين، سامين جي روح رهاڻ، سامين جا رستا، پنڻ جي عادت، لاهوتين جو گڏجي هلڻ، سندن رياضت ۽ ڪشالا ڪڍڻ.

2- لطيفي لات - 1912ع:

هيءَ ڪتاب مرزا صاحب سن 1912ع ۾ لکيو. جيڪو شاهہ جي رسالي جي 30 سرن مانِ چونڊيل مصراعون جي ڀاڪن يا چوٽين وانگي سنڌيءَ ۾ ڪم ايندڙيون آهن، انهن تي مشتمل هڪ ڪتاب آهي. رسالي جي سرن ۾ حوٽين ۽ ڀاڪن طور استعمال ٿيندڙ سر سان گڏوگڏ حاشيي ۾

بيتن جي ڏکين لفظن جي معنيٰ بہ ڏني ويئي آهي. ڪل 300 پهاڪا ۽ چوٽيون گڏ ڪيون ويون آهن.

3- شاهہ جو رسالو 1913ع:

ڊاڪٽر ٽرمپ وارو شاهہ جو رسالو 1866ع ۾ ۽ سرڪار وارو شاهہ جو رسالو 1913ع ۾ شايع ٿيا. انهن بعد مرزا صاحب جو هيءُ رسالو 1913ع ۾ شايع ٿيو. جنهن ۾ صورتخطي سڌاري بيتن جو نمبر سرڪار واري رسالي وانگر قائم ڪيو ويو ۽ رسالي جي ڏکين لفظن جي معنيٰ الف - ب وار ۽ ان جي مفهوم جي فهرست ڌار ڏني وئي آهي. انهيءَ حوالي سان مرزا صاحب جو هيءُ رسالو نهايت ئي اهم آهي. مرزا صاحب جو رسالو 37 سرن تي مشتمل آهي.

4- لغاتِ لطيفي 1913ع:

مرزا صاحب جو هيءُ ڪتاب شاهہ جي رسالي جي مشڪل لفظن جي سُر وار معنيٰ تي مشتمل آهي. جيڪو 1913ع ۾ لکيو ويو. جنهن ۾ مرزا صاحب جي مرتب ڪيل رسالي جي 37 سرن جا الف - ب وار مشڪل لفظ قرآن جون آيتون ۽ حديثون وغيره ترتيب سان لکيا ويا آهن. هيءُ لغات رسالي جي ڏکن لفظن کي سمجهڻ لاءِ نهايت ئي ڪارائتي ثابت ٿي آهي.

5- شاهہ جي رسالي جي ڪنجي 1918ع:

مرزا صاحب هيءُ ڪتاب 1918ع ۾ لکيو. جنهن ۾ شاهہ جي رسالي کي سمجهڻ لاءِ ڪي ضروري سمجهاڻيون ڏنل آهي.

مرزا صاحب جي شاهہ تي پهرئين ڪتاب "احوال شاهہ عبداللطيف" ۾ زندگي، ڪلام توڙي راڳ متعلق معلومات ملي ٿي. البت هن سوانح جي ڪتاب جي پوئين اڌ جي ڇهن بابن ۾ شاهہ جي رسالي بابت سٺي ڄاڻ ڏنل آهي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو تہ: "مرزا صاحب کي گهربو هو تہ جا تحقيق هن "احوال شاهہ عبداللطيف ڀٽائي" ۾ پيش ڪئي آهي. ان جي جهلڪ رسالي ۾ ڏي ها، ڇو جو رسالي کي انهيءَ تحقيق جي وڌيڪ ضرورت هئي".[1]

هن ڪتاب ۾ شامل رسالي بابت مواد، رسالي جي مقدمي ۾ اچي ها تہ بهتر ٿئي ها. ڇو جو رسالو مقدمي ۽ ڏکين لفظن جي معنائن کان سواءِ لکيو ويو آهي. ان کان پوءِ لغات لطيفيءَ جي نالي سان مرزا صاحب هڪ ٻيو ڪتاب ڇپايو. مرزا صاحب شايد شروع ۾ سوانح ۽ ڪلام کي گڏي انهيءَ کري لکي ڇڏيو جو مٿين ڪتاب ۽ رسالي لکڻ ۾ تقريباً 30 سالن جو عرصو اچي ويو هو. مرزا صاحب جي لکيل شاهہ جي سوانح بابت حقيقتن جي گهرائيءَ ۾ وڃڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ اهي مڪمل نہ آهن. جنهن بابت ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو تہ: "هن ڪتاب جا فقط پهريان پنج باب صفحي 75 تائين، شاهہ صاحب جي سوانح بابت آهن ۽ ڪتاب جو باقي پويون ۽ سوايو حصو شاهہ جي رسالي، ان جي سرن جي مضمون ۽ تصوف جي نڪتن جي سمجهاڻيءَ تي مشتمل آهي. شاهہ جي سوانح بابت ڏنل حڪايتون راوين جي نالن کانسواءِ ڏنل آهن. انهيءَ ڪري سَنَدَ ۽ تصديق خاطر لامحالہ سانگيءَ جي "لطائف لطيفيءَ" کي ڏسڻو پوندو."[2] پر ان سلسلي ۾ مرزا صاحب جي ڪوشش کان بہ انڪار ڪري نٿو سگهجي، جيڪي هن معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيون. ڊاڪٽر سورلي لکي ٿو تہ: "شاهہ عبداللطيف جي زندگيءَ جو باصلاحيت شاگرد مرزا قليچ بيگ آهي. سندس مستقل محنت ساراهہ جوڳي آهي. هيءُ هڪ خوشقسمت انسان هو جنهن انهن ماڻهن کان زباني روايتون ٻڌيون جن اهڙن ماڻهن کان اهي ٻول ٻڌا جن شاهہ لطيف کي زندہ سلامت ڏٺو ۽ ان سان ڳالهايو."[3]

جيتريقدر مرزا صاحب جي انهيءَ ڪتاب جي اهميت جو سوال آهي تہ اهو پهريون ۽ بنيادي ڪتاب هو ۽ شاهہ تي لکندڙن جي لاءِ اهو نهايت ئي ڪارائتو ثابت ٿيو آهي. جنهن لاءِ ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو تہ: "شاهہ جي سوانح بابت ڊاڪٽر سورلي ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ لکيو تہ مرزا صاحب جي ڪتاب کي سامهون رکيو".[4] مرزا صاحب جي انهيءَ ڪتاب مان پتو پوي ٿو تہ شاهہ صاحب جوڳين ۽ لاهوتين سان ڪيئن وڃي گهمندو هو ۽ انهن مان

ڪيترو ٻراياائين. هو لکي ٿو ته: "اهي ٿي ٽڪريون ۽ جايون هيون جن تي شاهه لطيف ويس مٽائي هندن فقيرن سان گڏ ايندو هو. انهيءَ ڪرڻ ۾ سندس مطلب فقط اهو هو ته هنن سان رلي ملي هنن جي هلت چلت ۽ مذهب جي خيالن ۽ رسمن مان واقف ٿيان. هن پنهنجي رسالي ۾ انهيءَ جا ڪيترائي بيان ۽ اشارا ڏنا آهن.(5) شاهه لطيف هڪ هڏ ڏوکي ۽ همدرد انسان سان گڏوگڏ سماج سڌارڪ پڻ هو. جنهن جو مثال سندس وڏن ماڻهن ۽ حاڪمن سان رويٽي بابت مرزا صاحب جي هن راءِ مان ملي ٿو ته: "شاهه صاحب حاڪمن ۽عملدارن جي پرواهه ڪا نه رکندو هو. مگر چوندو هو ته: هنن سان رستو بڇڙو نه آهي. ڇا لاءِ جو مَنَ ڪنهن بي گناهه کي ڇڏائجي يا ته وري ڪنهن غريب جي اهنج لاهجي".(6)

شاهه لطيف جو سموري زندگيءَ ۾ راڳ سان لڳاءُ رهيو. ايتري حد تائين جو ملتس مولوين طرفان وڏا اعتراض به ٿيا پر پاڻ راڳ سان روحاني رشتو رکيو آيا. سندس زندگيءَ جو اهو هڪ اهڙو پهلو آهي جنهن تي لکڻ جي ضرورت اٿي. ان سان سندس انسيت بابت ذڪر ڪنديءَ قليچ بيگ لکي ٿو ته: "راڳ شاهه جي روح ۾ سمايل هو. جياپو ته راڳ تي هئس، پر موت به راڳ تي آيس. سڄي ڄمار ۾ هن کي اها وندر هوندي هئي. جو پاڻ جيڏا به ٿي ڇٽا گڏ ڪري ويهي ڳائيندو هو ۽ سرود وڄائيندو هو".(7) مرزا صاحب جي ڪتاب تي جڏهن اسان مختلف محققن جي راين کي پيٽيون ٿا ۽ گڏوگڏ مرزا صاحب جي سانگيءَ سان لاڳاپي ۽ مواد جي سلسلي ۾ وابستگي کي جاچيون ٿا ته ڊاڪٽر بلوچ جو هيءُ رايو ڪنهن حد تائين مناسب لڳي ٿو ته: "مير عبدالحسين سانگيءَ جو ڪتاب بنيادي ۽ مرزا صاحب جو هي ڪتاب ثانوي حيثيت رکي ٿو، مگر اهي ٻئي سڀ کان پهريائين ڪتاب آهن جن ۾ شاهه صاحب جي سوانح بابت ڪنهن حد تائين تفصيلي معلومات ڏنل آهي".

ڊاڪٽر بلوچ جي مٿين راءِ جو بنياد سانگيءَ جي هيٺئين ذڪر تي منحصر آهي ته: "مدت مديد کان پوءِ عاليشان مرزا قليچ بيگ فريدون بيگ

کي حضرت اولياءُ صاحب بابت ڪتاب لکڻ جو شوق جاڳيو ۽ راقم پڻ اهو ڏاڍي وڏي خوشيءَ سان سندس مدد ڪئي. جيڪي به معتبر روايتون مون وٽ ڪٺي هيون، سي مرزا صاحب تائين پهچايم ۽ مرزا صاحب ان مان انتخاب ڪري ٿوري تي اڪتفا ڪئي ۽ به نسخا تيار ڪيائين. جن مان هڪ انگريزيءَ ۾ ۽ ٻيو سنڌيءَ ۾ آهي". (9)

مٿين راين مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته شاهه تي تحقيق لاءِ بنيادي ۽ تفصيلي معلومات جي لاءِ سانگيءَ جو ڪتاب "لطائف لطيفي" ۽ مرزا صاحب جو ڪتاب "احوال شاهه عبداللطيف" وڏي اهميت رکن ٿا.

مرزا صاحب پنهنجي ٻئي ڪتاب لطيفي لات ۾ شاهه جي بيتن ۽ وائين ۾ موجود ڪي ٻهاڪا ۽ چوٽيون ڪم آيون آهن، تن کي ڪٺو ڪري ڪتابي صورت ڏئي هڪ اهم ڪم ڪيو آهي. مرزا صاحب مٿين ڪتاب لکڻ وقت بيتن جي حوالي سان به نشاندهي ڪئي آهي. جنهن تي ڪليانڻ آڏواڻي، محمد عثمان ڏيپلائي ۽ ٻين منتخب رسالا پڌرا ڪيا. مرزا صاحب لکي ٿو ته: "چڱا بيت ته بيشمار آهن، انهن جي انتخاب لاءِ ڏار ڪتاب گهرجي، مگر جي مصرائون اڪثر ٻهاڪن يا چوٽين وانگي ڪم اچن ٿيون، سي سروار گڏ ڪري مون هتي ڏنيون آهن. اهي قريب ٽي سوَ آهن". (10) مٿين راءِ مان معلوم ٿئي ٿو ته شاهه جي ڪلام ۾ چوٽيون ۽ ٻهاڪا اڳي ئي مرزا صاحب گڏ ڪري ڪتابي صورت ۾ ڇپائي پڌرا ڪيا آهن. وڌيڪ انهيءَ تي تحقيق ٿي سگهي ٿي پر بنيادي ڪم مرزا صاحب ڪري چڪو آهي.

مرزا صاحب جي شاهه تي ٽئين ڪتاب "شاهه جو رسالو" کي بنيادي حيثيت حاصل آهي ۽ ان تان پوءِ ڪيترن ئي محققن استفادو حاصل ڪيو آهي. گربخشاڻيءَ جي رسالي جي پوري رٿا مرزا صاحب جي رسالي تان ئي ورتل آهي. الياس عشقي لکي ٿو ته: "عجيب ڳالهه آهي ته جڏهن گربخشاڻيءَ جي شاهه جي رسالي جي نئين ۽ سهڻي ترتيب ۽ تعليقات ۽ تحقيقات جو ذڪر هلندو آهي ته ان جو سچو فائدو ان کي ئي پهچي ٿو ۽

ڪڏهن ڪو مرزا قليچ بيگ جي ان نرالي ترتيب جي اوائلي ۽ جديد انداز جو اعتراف نٿو ڪري. حالانڪ گربخشاڻي وارو رسالو مرزا صاحب واري ترتيب جي رٿا جو تفصيل آهي".[11] رسالي جو ڪم نهايت ئي نازڪ ۽ گهڻو محنت طلب آهي. اهوئي سبب آهي جو مرزا صاحب شاهه تي پهريون ڪتاب 1887ع ۾ لکيو ۽ ٻيو ڪتاب 1912ع ۾ ٽيون يعني هيءُ رسالو 1913ع ۾ لکيو. رسالي متعلق ٻيرو مل لکي ٿو ته: "سن 1900ع ۾ تعليم کاتي وارن رسالو ڇپائي پڌرو ڪيو ته مرزا صاحب اهو ٽرمپ واري رسالي ۽ بمبئي ڇاپي واري رسالي ۾ ڪن دستخط رسالن سان ڀيٽيو. مرزا صاحب کي انهيءَ ڪم ڪرڻ ۾ صحيح پڙهڻين هٿ ڪرڻ ۾ ٽيرهين ورهيه لڳي ويا".[12] مرزا صاحب جي رسالي ۾ 37 سر ڏنل آهن ۽ رسالي جا 5 ايڊيشن نڪري چڪا آهن. مرزا صاحب جي ان تي ڪيل محنت بجا طور تعريف جي قابل آهي. خاص طور تي شاهه جي رسالي جي ترتيب تي جيڪا جاکوڙ ڪئي وئي. انهيءَ سلسلي ۾ ڊاڪٽر سورلي جي هن راءِ جي گهڻي اهميت آهي ته: "پروفيسر گربخشاڻيءَ جي ترتيب ڏنل رسالي جو نئون ڇاپو هن شاعر ۽ سندس شاعريءَ متعلق سٺو علمي ادبي ڪتاب آهي. اهڙي قسم جي ڀڃاڳاڇا مرزا قليچ بيگ شروع ڪئي هئي. ڏيارام گدومل سگما ۽ ليلارام وطڻ مل به ساڳي ڪوشش ڪئي هئي پر اهي مرزا قليچ بيگ جي ٿيل تحقيقي ڪم کان وڌيڪ ڪم ڪري نه سگهيا".[13] مرزا صاحب کي پنائيءَ جي رسالي تي اڃا وڌيڪ ڪم ڪرڻ جي خواهش هئي پر سنڌي ادب جي مختلف پهلوئن تي بي انتها محنت جي ڪري سندس ارادو رهجي ويل ٿو ڏسجي. ان هوندي به سندس مرتب ڪيل رسالي جي اهميت سين کان مٿاهين آهي. وفائي صاحب لکي ٿو ته: "مرزا قليچ بيگ سن 1913ع ۾ رسالي جو هڪ جامع نسخو جمع ڪيو. سندس ارادو هو ته مختلف نسخن ۾ جيڪي گهٽ وڌ ۽ پنهنجا پرايا شعر آهن تن سڀن کي هڪ هنڌ گڏ ڪري ڇڏي، جيڪڏهن هن دنيا ۾ رسالي جا سمورا نسخا ڪٺا ڪم ٿي وڃن ته به مرزا صاحب وارو رسالو سڀني جو ڪم ڏئي ۽ ايندڙ زماني ۾ تحقيق ڪندڙن لاءِ در کليو رهي".[14]

ويهجهزائيءَ ۾ پانهو خان شيخ. شاهه جو رسالو ترتيب ڏئي ڇڏيو آهي سندس رسالي ۾ گنج کان علاوه ٻين رسالن ۽ فقيرن کان هٿ آيل ٻيو مواد بہ شامل آهي. جنهن ۾ شاهه ۽ ٻين شاعرن جي ڪلامر کي جدا پڻ ڪيو ويو آهي. مجموعي طور تي هن رسالي کي مڪمل چئي سگهبو. ان جي ٻي وڏي خوبي بيتن جي معنائن جي گهڻ رنگي آهي. هيءُ رسالو اڻ ڇپيل آهي ۽ هينئر ڇپجڻ جي مرحلي ۾ آهي. انهيءَ هوندي بہ مٿين راين جي روشنيءَ ۾ جيڪڏهن شاهه جي رسالن تي نظر وجهنداسون تہ معلوم ٿيندو تہ مرزا صاحب وارو رسالو شاهه تي تحقيق ڪندڙن لاءِ هميشہ رهنما ٿي رهيو ۽ آئنده جي لاءِ بہ هيءُ رسالو شاهه جي تحقيق ڪندڙن لاءِ رهنمائي ڪندو رهندو.

مرزا صاحب جو شاهه لطيف تي لکيل چوٿون ڪتاب لغات لطيفي آهي. لطيفيات ۾ هيءُ بہ هڪ بنيادي ڪتاب ليکجي ٿو. ان بابت ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو تہ: "مرزا صاحب ٻهريون عالم آهي جنهن شاهه سائينءَ جي رسالي جي هرهڪ شعر جي ڏکين لفظن جي معنيٰ لکي ۽ ان جو نالو "لغاتِ لطيفي" رکيائين".[15]

مرزا صاحب جي ڪتاب لغات لطيفيءَ جي ترتيب ۽ رٿا بہ گهڻي عرصي کان شروع ڪيل ٿي ڏسجي. ان ڪتاب جي ڇپجڻ کان 8 سال اڳ فيضياب ٿيندي ڀيرو مل لکي ٿو تہ: "1905ع ۾ معلوم ٿيم تہ مرزا قليچ بيگ صاحب. رسالي جون معنائون لکي تيار ڪيون آهن. هن صاحب منهنجي چوڻ تي پاڻ واريون معنائون ڇاپخاني ۾ موڪلڻ کان اڳ ۾ مهرباني ڪري مون ڏي ڏياري موڪليون".[16] هن ڪتاب جي خاص ڪري ان وقت وڏي اهميت محسوس ٿئي ٿي جيڪا مرزا صاحب پوري ڪئي هئي ۽ ان جي انداز تي ۽ پوءِ ٻين بہ لغات تيار ڪيون. ان سلسلي کي وڌائڻ لاءِ مجموعي طور تي مرزا صاحب "لغات قديمي" ۽ "فلالاجيڪل ڪيوراسٽيز" پڻ لکيا.

مرزا صاحب جو شاهه تي لکيل پنجون ڪتاب "شاهه جي رسالي جي ڪنجي" رسالي کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ لاءِ نهايت ئي اهمر ڪردار ادا ڪري ٿو.

مجموعي طور تي مرزا صاحب جي لطيفيات تي لکيل متين ڪتابن ۾ سندس تحقيق کي جانچڻ کان پوءِ، سندس حيثيت ٻين کان گهڻي نمايان لڳي ٿي. سندس ڪتاب محنت ۽ شاهه سان محبت جا ثبوت آهن. اسان کي خوشي آهي تہ اهڙي پهلاري ۽ سنڌي ادب جي هڏ ڏوکيءَ ٿي شاهه تي لکڻ ۾ شروعات ڪئي. الياس عشقي لکي ٿو تہ: "جيئن تہ سنڌ ۾ گهڻن ادبي ڪمن کي مرزا صاحب شروع ڪيو آهي، تئين رسالي جي تحقيق جي پيڙهه جو پٿر بہ مرزا صاحب ئي رکيو آهي ۽ ان ڏس ۾ اوليت جو شرف بہ مرزا صاحب کي ئي حاصل آهي. جيستائين شاهه سائينءَ جي حياتي جو تعلق آهي، مرزا صاحب پهريون اديب آهي جنهن هڪ مفصل ڪتاب لکي ڇپرايو". (17)

حوالا

1- جوٺيجو عبدالجبار ڊاڪٽر، ڪنزاللطيف، ابراهيم پريس حيدرآباد 1921ع، ص- 66.

2- بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر، احوال شاهه عبداللطيف، شاهه لطيف ثقافتي مرڪز حيدرآباد، 1987ع، ص- 7.

3- سورلي ايچ ٽي ڊاڪٽر، ڀٽ جو شاهه، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 1992ع، ص - 231.

4- بلوچ ڊاڪٽر، احوال شاهه عبداللطيف، شاهه لطيف ثقافتي مرڪز حيدرآباد، 1987ع، ص - 7.

5- قليچ بيگ، احوال شاهه عبداللطيف، شاهه لطيف ثقافتي مرڪز حيدرآباد، 1987ع، ص - 17.

6- ايضاً - ص - 59.

7- ايضاً - ص - 66.

8- بلوچ ڊاڪٽر، احوال شاهه عبداللطيف، شاهه لطيف ثقافتي مرڪز حيدرآباد، 1987ع، ص - 7.

9- سانگي عبدالحسين، لطائف لطيفي، فارسي متن، شاهه لطيف ثقافتي مرڪز، 1967ع، ص - 4.

10- قليچ بيگ، لطيفي لات، قيصريہ پريس، 1912ع، ص - (مهاڳ).

11- الياس عشقي، شاهه جي رسالي جو پهريون محقق، مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1987ع، ص - 115.

12- ڀيرو مل مهرچند آڏواڻي، ماهوار سنڌو جون 1938ع.

13- سورلي ايچ ٽي ڊاڪٽر، ڀٽ جو شاهه، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 1992ع، ص - 231.

14- وفائي دين محمد، شاهه جي رسالي جو مطالعو، ٻيو ڇاپو، 1951ع، ص - 204-203.

15- بلوچ نبي بخش ڊاڪٽر، سنڌي ٻوليءَ جو خبرنامو، جولاءِ، آگسٽ، سيپٽمبر، 1994ع، ص - 28.

16- ڀيرو مل، غريب اللغات، 1907ع، ص - 5.

17- الياس عشقي، شاهه جي رسالي جو پهريون محقق، مهراڻ، 1987ع، ص - 109.